1.

Цілий день парило. В повітрі стояла задуха, і це могло б віщувати дощ, коли ж небо не мало на собі ані хмарини. Але не було й ясне, блакитна його товщ ніби збурилася чи звурдилася, як це буває в молоці чи соці, котрий починає грати. Відповідно, й нижчі сфери так само наповнилися важким повітрям, якого бракувало для дихання, отож пси, кури, півні та гуси ходили з розтуленими пащеками чи дзьобами. Люди, зрештою, так само, а серед них і двадцятип'ятирічний проповідник, який пробував при преосвященному пані отці Лазарю Барановичу, архієпископові чернігівському й поету, Дмитро Туптало, котрий у миру звався Данилом. Ще вийшовши після заутрені, відчув оту задуху, відтак уздрів, що трава сіра й майже висохла, бо вже півтора місяці не було дощу, дерева там і там світили жовтим листом, хоча літо ще в розпалі, а те, що опало, миттю висихало й валялося під деревами скрученими брунатними кавалками, схожими на присохлий послід — ніби ці дерева напаскудили. Отож, з самого ранку Дмитрову душу омивали брудні хвилі чи важкого передчуття чи лихого настрою, хоча намагався те в собі долати тим більше, що для цього не мав жодної поважної причини. В його житті все було гаразд і нічим житейським не був неприємно сколошканий. Але тіло під темною мантією немилосердно пріло, а обличчя обклалося липкою машкарою, аж здавалося: коли б під цю хвилю позирнув у зерцадло, побачив би не власну добре знану парсуну, а таки страшну машкару, бо, може, воно так і було. Сьогодні в соборі мала бути служба, на якій побажав служити сам преосвященний — треба приготуватися. Отож Дмитро з цією метою й рушив до келії, але дихати й справді не було чим — сапав, а ще йому трохи млоїло в серці. Келейник преосвященного при нагоді йому сповістив, що преосвященний терпить зараз безсоння, тому цілу ніч сьогодні писав вірші, а коли таке з ним трапляється, наступного дня обов'язково править службу, ніби в такий спосіб сповідує свого гріха, хоч і Дмитро Туптало, сам бувши не раз мучений віршо-писною гарячкою, не бачив у тому гріха, особливо, коли вірші писалися богонатхненні, а преосвященний здебільшого такі й творив. Дмитро цю ніч спав

достатньо, хоча вряди-годи прокидався, не маючи чим дихати і відчуваючи, що від пітного тіла під ним зволо-жіла постіль, а може, й стіни, й підлога, й стеля, але вільги це не приносило ніякої. Тому й зараз, не так ідучи, як бредучи в сухому гарячому, схожому на попіл, поросі дороги, відчував сонливість, а може, це йому набилося до голови отієї сивої і збродженої задухи. Тому очі млоїло від утоми, і він подумав, що не зле було б зараз передрімати, аби покріпити зв'ялене тіло.

Отож, прийшовши до келії, замість готуватися до служби, трохи покрився тонким сном, а тонким тому, що видива, які попливли перед його зором дістали змішані форми: видовжені, ніби витягнуті, з напрочуд тонкими вудами, розплесканими обличчями і бляшаними очима, що тупо жаріли. Але це спочатку: тонкі істоти, що оточували його звідусіль, почали розпливатися, і світ, зрештою, здобув звичайних зарисів. Перед ним просвітилася середина церкви, де він, Дмитро, стояв перед престолом, але не сам, а знову в оточенні істот. Мали ті ж подобенства клопіт: всі разом із Дмитром стояли довкола престола, готуючись до служіння і щось читаючи, а преосвященний сидів у кріслі й тихо скаржився, що йому через ковтун страшенно болить голова, тому й спати нагаразд не може.

— І все було б нічого, — роздратовано сказав преосвященний, — коли б мав я добрих помічників.

І тут Дмитро Туптало відчув, що важкі, старечі, випиті і зчервонілі через безсоння очі владики вперлися позиром у нього, від чого по Дмитровому тілі пройшов дріж, бо ті очі палили його, мов жарини, свердлили, як свердла, і кололи ніби списи.

— А ти, Дмитре, мабуть спиш і бачиш на голові своїй митру? — продовжив рипуче старий. — Вона, та митра, може, колись ляже чи впаде на твою голову, згадаєш старого, але радості з того не чекай, та й нешвидко це станеться. А поки що маєш бути моїм помічником, а чи ним є? Чи ж не я тебе вибрав, чи не я тобі ім'я нарік, а брата Павла-диякона полишив, адже він також тоді приходив! Але вибрав тебе, тебе, хоч,

може, брат Павло був би ліпший за тебе, бо про митру не мріяв би! А чи думаєш ти, що сталося з тим Павлом-дияконом, упослідженим через тебе? І чому маєш бути ліпший за нього, адже добре відаєш, що брат Павло перший прийшов і подав прохання? Оце так мені віддячуєш?

Дмитро низько вклонився преосвященному.

— Вибачте, панотче, видить Бог, справлюся й буду достойний вашої ласки. Але що я чинив не так?

— Все чиниш не так, як хочу, а як сам бажаєш, —роздратовано мовив преосвященний. — А мені потрібно, щоб чинив за моєю волею, а не своєю!

І Дмитро подумав, що преосвященний має рацію, бо не йшлося тут про непослух чи про невдало виконане доручення, чи про несправність у службі —все це намагався чинити безвідмовно і в міру спроможності. Але преосвященний вимагав більшого: щоб його служка не був собою, а тільки тінню його величного єства чи звання, а саме цьому Дмитро, мусив те признати, наскільки міг, опирався.

— Грішний я, преосвященний отче, і гріха свого усвідомлюю та визнаю. Хочу сподобитися прощення од вашої руки.

Тоді Дмитро знову відчув на собі важкого, що пропікав його наскрізь, погляда.

— Чи ж тямиш, у чому звинувачую? — спитав Лазар.

— Так, ваша милість. — Хочете, щоб не був самим собою. Гординя й справді мій гріх!

— Гординя — важкий гріх, юначе, — м'якше сказав Баранович.

— Виправлюся, преосвященний отче, — ще нижче вклонився Дмитро.

— Гаразд, прощаю тобі, — мовив Лазар. — Але одного боюся: каєшся видимо, а не душею. А Гординя...

— Один із найбільших людських гріхів, — прохопився Туптало.

— Отож утям і збагни, — Лазар на мить задумався, а тоді простяг руку, дозволивши її поцілувати, а другою Дмитра благословив. І очі його погасли, вогонь зник, свердла притулилися, а списи розчинилися у сірій товщі — були то очі старої, втомленої від довгого неспання людини.

— Не бери глибоко до серця мого гніву, — м'яко сказав Лазар. — Можливо, ним і я супроти тебе грішу — зовсім змучило мене безсоння.

І він знову запав у мовчанку, ніби поринув у глибини своєї ветхості. За мент заворушився, і простяг указущого перста:

— Але й твій гріх од того не знімається, бо маєш знати: ти черв'як чи хробак земний, хоча, коли помислити, то й хробак не є нічим, а таки черв'яком. Готуйся до служби!

І він розтулив рота, показуючи кілька збережених жовтих зубних пеньків і важко втягуючи в себе густе, задушне, зовсім обезводнене повітря.

Дмитро став на своє місце і розгорнув Служебника, щоб таки приготуватися до служби. І здригнувся — побачив у Служебнику не звичний розпис великими літерами, а викарбувані слова:

"ЧИ НЕ Я ТЕБЕ ВИБРАВ, ЧИ НЕ Я ТОБІ ІМ'Я НАРІК, А БРАТА ПАВЛА-ДИЯКОНА ПОЛИШИВ, АДЖЕ ВІН ТАКОЖ ТОДІ ПРИХОДИВ, ТА Я ТЕБЕ ВИБРАВ".

І ці слова, власне літери, в які складалися, в дивний спосіб нагадували Дмитру істот, котрі мали зміщені форми: видовжені, ніби витягнуті, з напрочуд тонкими вудами, розплесканими обличчями та пласкими очима; кожна літера — окрема постать, а всіх разом дев'яносто чотири, і всі туго сплетені у словесну в'язь. І Дмитро Туптало, дивлячись на те речення, відчув недовідомий жах, який почав витікати з нього з потом, покриваючи тіло липкою плівкою, ніби вкривався болотом чи іншою в'язкою речовиною; тобто здалося, що тіло від спеки розкладається й розтікається, і тільки голова і зв'язані поміж себе у плетиво думки, чи слова, чи літери, чи істоти не зазнавали зміни, а стали стверділи й важкі, нерухомо застигши у кавалки.

Із цим відчуттям Дмитро прокинувся, не перестаючи, одначе, відчувати липкий жах.

В келії — нестерпно парко, здається, більше, як надворі. І він почав міркувати, чи ж довго спав і чи не проспав, не доведи Господи, Божої служби? Дзиґар у монастирі був, але до нього належало дістатися, а цього вчинити зараз не міг, бо не володів тілом — і справді ніби розтеклося в болото. Тоді спогадав: може, спека не в повітрі, а в ньому, і може, це початок важкої хвороби, адже саме тепер заговорили про мор, що почався хоч у порівняно віддалених місцях, але міг бути перенесений і сюди, в Чернігів. Принаймні про мор у Києві говорили напевне, через що місто зачинили і не впускали в нього подорожніх. Але Дмитро згадав, що задуху і спеку відчували усі в церкві і сам преосвященний владика, і ті люди, яких бачив, коли йшов сюди, і тварини й домашня птиця. Тому спробував упорядкувати думки й зібратися на силі.

Те, що привиділося, стояло перед ним чітким мревом і не покидало його, ніби якийсь маляр намалював картину й повісив на сірій стіні просто перед очима. І він, Дмитро Туптало, подумав, що, можливо, в цьому видінні через особу преосвященного отця сам Творитель напоумлював його про щось конче важливе, що необхідно йому пізнати й збагнути, а передусім: хто отой Павло-диякон, адже жодного знайомого диякона під цим іменем не відав, хоча ім'я Павло поширене,

та й апостол його носив. І в голові його спливли дивні слова, мовлені апостолом Павлом до Филимона: "Я віддам, щоб тобі не казати, що ти навіть самого себе мені винен". Отже, якийсь Павло, йому й справді незвісний, щось через преосвященного віддав йому, Дмитрові, своє, щоб не бути винним йому самого себе.

Ні, очевидно, в голові в нього ще цілковита каша чи кваша, і він ще нездатний тверезо мислити, бо в тому всьому провідчував якесь казна-що. Казна що, яке, однак, турбувало.

2.

Увечері Дмитро завітав до свого приятеля, з яким училися разом у Київській академії, Івана Величковського, той так само служив у преосвященного, але постригу взяти не побажав, бо мав наміра одружитися, навіть наречену пригледів — полтавську протопопівну, а ще відзначався тим, що творив фігурні, особливо складені вірші, уклавши їх у збірки "Молоко" та "Дзиґар з напівдзиґарком", які не тільки читалися однаково спереду і ззаду, а були із всілякими викрутасами та загадками і з прихованим змістом, над яким читач, на переконання поета, мав добре поламати собі голову, аби вірші збагнути.

— Я, — казав Іван, — складаю, бува, одного вірша цілий місяць і хочу, щоб читальник цілий місяць його розгадував, — при цьому в нього захоплено й цілком по-дитячому блищали очі.

Дмитро вважав ці заняття приятеля дітвацькими, але після того сну захотів покористуватися вправністю Величковського творити й розгадувати загадки.

— Сни, — мовив, вислухавши його, Іван, — це також фігурні вірші, що їх складає в нашій сонній свідомості сам Господь, отож вони є формою його присутності в нас. Саме тому ніколи їх не розгадую, бо то загадки сокровенні. Не вірю і в Сонники, бо снами Господь пише свої вірші в

нашій свідомості для кожної людини окремо, а не подібні для багатьох. Інакше мали б сумніватися у безмежності Божого розуму та в його всюдисущому поселенні у просторі. А це значить, що кожна людина має розгадувати свої сни сама й для себе.

Дмитро не міг не признати приятелю рації, очевидячки, й справді: ту загадку, яка не перестає його непокоїти, мав розв'язати таки самотужки.

— Гаразд, — сказав згідливо. — Але чи не знаєш часом, адже ти писар і маєш доступа до паперів преосвященного, якогось до архієпископа наближеного, хай не тепер, а кілька років тому, Павла-диякона?

— Наскільки пам'ятаю, — задумався Іван, — ні! Про жодного Павла-диякона в паперах преосвященного читати не доводилося, і це можу стверджував напевне.

Сумніватися не випадало: Іван Величковський ще у школах дивував усіх пам'яттю, а ще й був тренований ребусними віршами.

— Коли це тебе так турбує, Дмитре, — мовив, —то чи не простіше запитати про це в самого преосвященного?

— Ми не на такому рівні, щоб оповідав йому свої сни, — сухо сказав Туптало.

— І це правда, — згодився Іван. — Хочеш прочитаю нового вірша, щойно складеного. Чи збагнеш його заховану суть?

Але Дмитрові зараз було не до віршів. Цілий день ходив знічений і ніби зварений у неймовірно задушливій спеці. Тому й сказав цілком одверто:

— Така жарінь, Іване, що мозок у мене скоро ски-питься: не посилю твоїх мудрощів.

— І це правда, — засміявся Іван. — Мене ж спека бадьорить. Але чому так стурбував той сон?

— Ulcera animi san anda magis, quam corporis*, Іване, — сказав тихо Дмитро.

*Рани душі треба лікувати більше, ніж тілесні (лат.).

— А по-моєму, казна чим переймаєшся. — легковажно зауважив Величковський.

Але це було не так. Саме про те й думав Дмитро Туптало, повертаючись до монастиря. Увечері спека не спала, сірості в повітрі побільшало, а небо не було барвисто-яскраве, як це трапляється при заході, а вицвіле, ніби запорошене. Так само неживе й запорошене висіло близько овиду сонце; зрештою, й барви не грали — ані хмаринки на небі, а саме вони яскраво розсвічують кольори. Собаки, які зустрічалися, не бігли, а плелися, висолопивши червоні язики, ніби повпивалися звуреженою квашею повітря, і не звертали на нього уваги, хоча загалом пси його завжди чомусь ярісно оббріхували; де-не-де на лавицях сиділи старі й дивилися на ченця невидющими очима, залишаючись цілком непорушними, наче давно повмирали й висохли тілом, перетворившись в опудала.

Він же згадував Кирилівського монастиря у Києві та Мелетія Дзика, котрий постригав його, ще зовсім юнака, в ченці. Перед актом постригу ігумен, з яким товаришував Дмитровий, тоді ще Даниловий, батько, сотник Сава Туптало, запропонував хлопцеві пройтися Кирилівською горою, відтак заповів, як духовному синові своєму, кілька повчань, які Дмитро взяв тоді собі в душу і відтоді намагався пильно їх дотримуватися.

— Не повчатиму багато, хлопче, — сказав той мудрий муж, — але кілька речей хочу виповісти, а ти подумай над ними перш, ніж пострижу. Чернець тільки тоді справжній, коли має до чернечого життя покликання, бо він — людина заповіту. Отож перша заповідь: нікому не маєш заздрити. Глянь на світ — всі в ньому ніби на ристалищі мчать, гублячи й коней, і себе тільки для того, аби іншого перегнати, а себе вивисити, а це чи не через заздрість чинять? Чернець же має бути завжди переможений, а не переможцем, бо його мета перемогти себе, не іншого. Бо коли перемагаєш іншого, сієш у переможеного зло й ненависть, а зло й ненависть — початок душевного заколоту. Отож ніколи нікого не перемагай, а здійснюйся в собі. Переможець, синку, має одного клопота: утриматися при своєму успіху, отже, має і далі сіяти зло. Переможеному важче жити в світі, але він має коли помислити про власну душу. Тому, якщо тебе захочуть вивисити в світі — хай інші, не ти сам, поміркуй: чи не створиш цим іншому зла? Чи не перегнав ти когось на ристалищі і чи не зробив цим самим когось іншого нещасним? Бо коли так, шеляг ціна твоїй перемозі і твоєму вивищенню.

Здається тоді, в час пам'ятної проходки Кирилівською горою, він свого наставника не зовсім зрозумів.

Закипів думками, бо ті слова видалися трохи дивні: хіба перемагати в світі — не з'являти свою силу, якою наділений від Бога? А коли та сила є, то чи треба її гамувати і чи не суперечить це Ісусовій притчі про закопаного таланта?

Але він тоді не посмів перечити старшій і мудрішій за нього людині, а мовчки прийняв повчання, сподіваючись, що те зерно колись у ньому проросте. Чи ж заздрив він комусь у світі пізніше? Трохи заздрив, але відразу гасив чорну хвилю, бо тямив — то скверна. Але притча про ристалище, переможця та переможеного тоді до його серця таки не дійшла, хоча ніколи про неї не забував. Через те, повертаючись після розмови з Іваном Величковським і не дістаючи досить повітря, щоб надихатися, він раптом подумав: "А чи не був його сон проростом зерна, кинутого йому в душу Мелетієм Дзиком? Адже коли й справді існує десь

отой Павло-диякон, яким погребував преосвященний, вибираючи з-поміж них двох таки Дмитра, а Павла упосліджуючи, то чи не грав тоді конем він, Дмитро, на ристалищі, адже Павла-дия-кона в гонитві таки переміг, хоч і не зі своєї волі? І тим самим, — натужно міркував він, звісивши голову й дивлячись, як орють курявний пил його патинки, — відкопавши свого таланта, чи не закопав я таланта іншого, хай гіршого за мого, але так само живого й неповторного в світі? Бо що сталося із тим Павлом-дияконом далі, адже про нього не відає тепер ніхто?"

Оце й турбувало Дмитра Туптала — цим увіч порушував заповіта свого навчителя Мелетія Дзика: почав вивишатися не за рахунок себе самого, а за рахунок іншого, може, й не гіршого за нього, а тільки видимо гіршого.

З другого боку, його сон може нічого не означати, бо хто зна, чи наші сни — це вірші, що їх пише в наших душах Господь, як це виповів Іван Величковський, а отже, хто зна, чи той Павло-диякон десь справді існує!

3.

Але заспокоїтися не міг. І то тому, що снів людина за життя бачить багато; вони як збурена каламутна вода, яка хоча й захоплює своїм течивом, але надто швидко й безповоротно спливає, часом залишаючи брудні сліди, а часом і ні. Але з-поміж усього химерного й наколоченого — уривків чи видив, змінених та зміщених вражень чи марев, приходять сни чіткі, яскраві, витримані, які ніколи не забуваються, як будь-яке гостре передчуття. А це значить, що вони не просто мрево, а зерцальний відбиток справжнього, та ж бо те, що відбито в зерцалі, так само справжнє, як і дійсне, тільки примарно-справжнє. Отже, існують сни, думав він, які таки можна назвати фігурними віршами Господа, і вони недаремно посилаються людині — це одна із форм її спілкування з Богом. Саме такі сни й не забуваються, і від них годі відмахнутися, як від чогось несуттєвого, бо вони можуть бути найсуттєвішим із суттєвого. Коли ж так, то він конче має довідатися, чи Павло-диякон справді

існував і чи існує тепер у реальному світі, як істота, що відбилась у дзеркалі його сну, а отже, має бути відбиттям якоїсь непізнаної реальності.

І Дмитро Туптало у вільний час почав обходити ченців, передусім тих, котрі були наближені до преосвященного, а біля нього пробувало немало люду. Неквапно входив у розмови, намагаючись утягти співбесідника у спогади. Серед них траплялися всякі: одні любили згадувати, а інші ні. Треті насторожувалися і конче намагалися випитати: навіщо це йому потрібно? Зрештою, не про давній час ішлося, а про кілька років перед цим, відколи преосвященний наблизив Дмитра до себе.

У 1675 році він висвятив у день Зшестя Святого Духа, — 23 травня — Дмитра в ієромонахи, а перед цим той був дияконом, в дияконство ж його святив київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський, але було то в Каневі. Що ж до часу, коли Лазар Баранович запросив його до себе, пам'ять чомусь покривалася димом, може тому, що прибувши сюди, до Чернігова, крім Івана Величковського і ще двох-трьох, нікого не знав. Наближених архієпископ змінював часто: одні приходили, інші відходили, тож розпитував Туптало саме тих, котрі затрималися надовше. Але жоден із них про Павла-диякона не згадав, більшість твердила, що такого при архієпископі ніколи не було. І лише отець Спиридон, старіший інших, який чи не найдовше затримався при преосвященному, сповістив, що, здається, до Лазаря Барановича якийсь Павло-диякон приїжджав, але не відає звідкіля, пробув недовго, одначе отець Спиридон (до речі, він пильно й найдокладніше розпитався, для чого Дмитрові той Павло-диякон потрібний, і Дмитро змушений чесно йому признатися про свого сна, оповівши і що його турбує) сумнівався, чи той диякон звався Павло чи Памво, можливо — таки, Памво. При цьому отець Спиридон сказав, що Дмитрові пошуки марні, бо сни — система символічна, отже, є знаками дійсності, а не нею самою, відтак імення Павла-диякона може бути одним із таких знаків, а коли це його, Дмитра, так непокоїть (хоч сам отець Спиридон не розумів чому, йшлося, на його думку про речі прості), то найліпше попросити в

преосвященного сповідної розмови і той цю небилицю (він так і сказав "небилицю") зробить билицею, отже, загадку розв'яже. Але з преосвященним, застеріг отець Спиридон, про такі небиличні речі треба говорити обережно, бо той може розгніватися, а він часом гнівається невідь од чого, передусім тому, що часто болить голова.

При цьому отець Спиридон, який сам трохи кохавсь у поезії, прочитав Дмитрові вірша Лазаря Барановича із "Аполлонової лютні", в якому йдеться про головний біль. Вірш звався "Як вітер гуляє, то комиш ламає". Дмитро того вірша для себе переписав:

Як вітер комиш у полі хитає.

Так голову біль мою розриває.

За що не візьмусь — нічому не радий,

Болить голова — не дам собі ради!

Той, хто на морях вітрами керує,

Нехай на землі цей вітер вгамує.

Комиш польовий нехай не ламає,

Мене хай у гріб цей біль не вганяє.

О Боже, мені, щоб віку дожити,

Цей біль навісний дай силу стерпіти!

Комиш не покинь, що зміг ізростити,

Од вітру того ти мусиш прикрити.

Опершись на хрест, мене підіпри ним,

Не дай, аби чорт мене брав на кпини.

Від духу твого нехай утікає,

Нехай і слуги твого не чіпає.

Вірш здався Дмитрові дивним, особливо вкінці, де йдеться про те, що незносний біль преосвященний бачить як витівки, власне, кпини над ним чорта, тобто чорт в такий спосіб хоче осмішити старого архієпископа. Чому? Можливо, тому, що при головнім болі Лазар таки не міг дати собі ради, а отже, в собі преосвященний відчував не лад, а хаос, через що уподібнив біль вітру. Щодо комишу, то це алюзія на слова Ісаї: "Людина гне свою голову, як комиш" (Ісая, вірш — 5), і це чинить тоді, як сказано в того-таки Ісаї, "коли морить людина душу свою" — ось чому в вірші старого поета з'явився той скарбезний чорт.

Більше Дмитро не розпитував. Було ясно, що Павло-диякон — це, найочевидніше, не реальна істота, а fictio person ae*, зрештою, уві сні він того Пав-ла-диякона також не бачив, той був тільки згаданий, отже, не став навіть утіленням, а тільки фікцією. Коли ж так, то найліпше, що міг учинити — викинути ці небилиці з голови, як і порадив йому розсудливий отець Спиридон.

Але виявилося, що це найскладніше, бо з голови Павло-диякон не викидався, а сидів там міцно забитим цвяхом, і хоча після розмови із Спиридоном Дмитро намагався не думати про те fictio person ae, врядигоди думки про Павла-диякона знову з'являлися, через що його не забував. А ще, можливо, тому, що, прокинувшись після того сну, першою думкою його стало: у видінні через преосвященного отця архієпископа напоумлював його, Дмитра, не хто як Творитель — от чому

злегковажити свою фікцію не міг. Через це вирішив надчікувати нагоди, коли випаде можливість перебалакати з головною персоною його сну, явною та реальною — самим архієпископом.

4.

І нагода ця трапилася наступного дня: Лазар Ба-ранович через служку покликав його в свої покої. Застав владику в домашньому вбранні, той сидів у кріслі з блідим і випитим обличчям, яке білістю своєю майже зливалося із сивим волоссям, а коли Дмитро прийняв благословення, Лазар кволим голосом попросив, щоб молодик допоміг йому в переписі його "Книги смерті", яку щойно завершив і хоче, щоб вона, як і раніше написана "Книга молитов", побачила світ у Новгород-Сіверську ще цього року — обидві складають, можна сказати, цілість, і він не хотів би їх часово розривати. І Баранович почав докладно оповідати, який концепт кладеться в основу однієї й другої книги і чому йому важливо приспішити з виданням — біль голови став йому такий нестерпний, що боїться, чи витримає. Отже хай його "Книга смерті" стане ніби персональним для нього ars morendi, якщо на те ЗВОЛИТЬ Господь.

— Це не зволення до послушання, — м'яко сказав Лазар, — а прохання, від якого можеш, юначе, й відмовитися.

Але Дмитро знав, що це лише формула, яку любив уживати Баранович, бо хто, з дурної голови, осмілився б відмовитися від такого прохання, більше допущений до преосвященного не бував.

— З радістю допоможу у вашій праці, преосвященний отче, — покірливо сказав Дмитро. — Це буде не лише поміч, але й наука мені, за яку буду завжди вашій милості вдячний.

І тут він побачив, що на нього зорять важкі, старечі, випиті й почервонілі через безсоння очі владики, які зовсім так само, як у тому

пам'ятному сні, вперлися об нього, од чого по Дмитровому тілі пройшов дріж.

— Щось тебе непокоїть, хлопче? — спитав Лазар, не відриваючи од нього очей, які палили, мов жарини, свердлили, як свердла, і кололи, наче списи.

— Не смію турбувати вашу милість своїми дрібними гризотами, — тихо проказав Дмитро Туптало.

— Турбота овечок для пастиря, — повів Баранович, — його турбота. А коли це його турбота, то розтуляй, юначе, рота!

Це було сказано жартівливо, зрештою, на вуста преосвященного лягла легка усмішка, хоча очі не переставали виїдати Дмитрове нутро. Однак знав інше: коли Лазар починає говорити приказками, то він у гуморі, отже, можливо, це саме той момент, коли зможе повести з владикою розмову, якої праг.

І він смиренно опустив голову та й сказав:

— Хотів би попросити в преосвященного отця маленької сповіді. Хочу очистити душу перш, ніж засісти до богоодуховленої роботи.

— Добре чиниш, хлопче! — хитнув архієпископ. Бо коли на душі щось важке, то все, що робитимеш, буде не таке.

І Дмитро Туптало оповів Лазарю Барановичу свого сна, намагаючись говорити повільно й розважно і прикладаючи пояснення, чому це його стурбувало. У цей час на співбесідника не дивився, але добре відчував, що той продовжував його пильно розглядати, ніби й справді пропікаючи, і тільки коли завершив, зітхнув скрушно, відтак звів очі й уздрів, що Лазареві очі вже цілком не такі, як раніше, а напрочуд сині й теплі, сказати б, прочищені і ніби трохи звеселілі. Оповів Дмитро при

тому й про заповітні слова ігумена кирилівського Мелетія Дзика, і про те, що першою думкою його було, коли прокинувся: у видінні через преосвященного сам Господь його напоумлює.

— Отож після того сну, — сказав Дмитро, — одне мене непокоїть: чи справді ваша милість наблизив мене до себе, відтрутивши при цьому якогось Павла-диякона?

Старий задумався, ніби поринув у себе, його очі перестали бути ясні й сині, а ніби скаламутилися, однак ані колючі, ані важкі не стали.

— Важливі речі турбують твою душу, юначе, — нарешті проказав глухим і трохи тремтливим через неміч свою голосом Лазар. — У кожного з нас існує свій Павло-диякон, зветься він так чи, може, й інакше. Знаю добре й Мелетія Дзика, боговгодного й добро-розумного мужа, а ще й дбалого пастиря. Але його правда — це тільки половина правди.

Лазар Баранович замовк і впустив зір перед собою, дивлячись поверх Дмитрової голови, а він вразився з потужного світла, якими ті очі заструміли.

— Життя, юначе, — сказав далі, — хочемо того, чи ні, все одно залишається і завжди буде ристалищем, і в ньому маємо когось переганяти, когось вивишувати, а когось упосліджувати. І може, це не ми переганяємо й упосліджуємо ближнього, а саме життя, тобто Господь, бо Господь він і є — життя. Чи не в-висив Христос у притчі про таланти того, хто таланта примножив над тим, хто таланта свого закопав? А коли так, то обидва раби були на ристалищі і переможця вивисив Бог, а переможеного упослідив. Чи маємо його за це звинувачувати? Бо коли б не зрощували ми свої таланти, а закопували, життя морочилося б, а не ояснювалося. Отож кожен талант, як сказав інший мій приятель Іоаникій Галятовський, ти й сам добре його знаєш,

мусить мати свого Зоїла-заздрос-ника, адже заздросник — це і є переможений на ристалищі.

Преосвященний знову замовк і на хвилю приплющив очі. Решту доказав, не розплющуючись:

— Але правду сказав і Мелетій: переможець не тільки вибирається Богом, а береться ним для опитування. Бо існує перемога на добро, а поруч — перемога на зло. Є переможений у добрі, а є переможений у злі. Тоді переможений у злі стає ліпшим переможця. Ось чому я сказав, що в кожного з нас є свій Павло-диякон, і ми не повинні того ніколи забувати, бо він, переможений нами, завжди з нами: у снах і в діях, а може, він наша тінь, яка завжди плестиметься за нами, поки світить на небі сонце. Згасне сонце — пропаде й тінь, але це не значить, що вона нас покинула, а тільки сховалась у нас, щоб при новому сонці знову випірнути. Але не воюймо з нею, ліпше воюймо за себе в собі вчинками й ділами нашими, бо тільки вони й є нашими вивірниками і вимірювачами.

5.

Вони домовилися, куди й коли Дмитро має приходити для перепису "Книги смерті" — на сьогодні архієпископ від роботи Дмитра увільнив, бачив-бо його схвильованість. І справді, Туптало вийшов од преосвященного не тільки зворушений, а й уражений. Ще хотів перепитати: чи існує в житті реальний Павло-диякон, але краєчком мозку втямив, що таке запитання після сказаного не тільки зайве, але й смішне чи наївне.

Отже, що його вразило? Передусім те, що подібні речі турбували не тільки його: ними переймався і Мелетій Дзик, і сам преосвященний, а ще Іоаникій Галятовський, також мудрий муж, отже, колись це поставало й перед ними, наймудрішими з розумних. І вони також мали, як виразно сповістив Лазар, свого Павла-диякона. При цьому кожен розв'язав цю фігуру по-своєму, певною мірою, одмінно. Має розв'язати її і Дмитро, але

чи одмінно до цих двох позицій? Цього не відав, а може, поки що й не мав знати — з'ясує це пізніше, а може, й не умоглядно, а через житейське пережиття.

Друге, що вразило: покріпився в думці, що сон не був порожнім маревом, а що це справді напоумлення йому.

І третє, що його вразило на останок, коли виходив од преосвященного: той повторив слова, які перед цим почув Дмитро уві сні: "Дмитрій матиме митру". І не було б то дивне, коли б не одна обставина: саме це місце в своїй розповіді про сон Дмитро опустив, можливо, зі скромності. Це ще раз свідчило, що сон був у свій спосіб тісно зв'язаний із дійсністю, а отже, значення для нього діставав особливе.

Так замислився, що не помічав нічого довкола: ані задухи, ані будівель, ані речей, собак, курей, людей довкола. Одначе щось його стурбувало. Немисленно звів очі і здригнувся. Повз нього проходив незнайомий чернець. Напівобернувся і раптом пронизав Дмитра гострим позиром, обдавши такою хвилею зненависті, що молодик сторопів.

І ніби блискавка яскраво освітила йому голову: — Господи, — прошепотів зблідлими вустами. —Адже це і є Павло-диякон.

І він раптом пізнав у собі те, на що ніколи не сподівався — солодкий і гордий спалах — відчуття переможця. А водночас і злякався, адже перебував у спитуванні.

2001 р.